

İlhamə Sadıqlı
Gəncə Dövlət Universiteti
ilhame.haci@mail.ru

Entonim komponentli frazeologizmlərin emotiv səciyyəsi

Açar sözlər: frazeologizm, emotivlik, entonim, ambivalentlik, leksem.

Ключевые слова: фразеологизмы, эмотивность, энтонимы, амбивалентность, лексемы.

Key words: phraseological units, emotions, entomies, ambivalence, lexemes.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dünyagörüşü, davranış, ətraf aləmin dərk, insanların münasibətlərinin qabarıq şəkildə əks olunduğu frazeologizmlərin təhlili zamanı daha aydın görünür. Frazeoloji vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğunun araşdırılması müasir dilçilikdə diqqət mərkəzində dayanan aktual problemlərdəndir. Bu məsələyə hərtərəfli yanaşma frazeologizmlərin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi və onların komponentlərinin daha həssaslıqla təhlil olunmasına zəmin yaradır. Linqvokulturoloji, koqnitiv və müqayisəli yanaşma frazeologizmlərin məna tutumundakı obrazlılıq, eləcə də insanın psixoloji durumu ilə bağlı əks olunan elementlərin aşkarlanması baxımından faydalıdır. Belə elementlərdən biri frazeologizmlərin daxili formasının mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edən emotivlikdir.

İnsanlar dil vasitəsilə yalnız fikir və düşüncələrini deyil, eyni zamanda hiss və həyəcanlarını da ifadə edirlər. Dildə emotivlik kateqoriyası müxtəlif vasitələrlə ifadə olunsa da (fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və s.), leksik vasitələr bu məsələdə xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. İnsana məxsus hissələrin ifadəsi baxımından leksik vahidlər linqvistik ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə təsnif olunur: hissələri ifadə edən sözlər və onlar haqqında məlumat verənlər (Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1998), emotiv leksika və hissələrin leksikası (Бабенко Л.Г. Русская эмотивная лексика как функциональная система: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Свердловск, 1990) kimi söz qruplarının fərqləndirilməsini müşahidə etmək mümkündür. L. Babenkonun fikrincə, emotiv leksika emotiv semantikalı sözlərin toplusudur, hissələrin leksikası isə birbaşa hissi ifadə etməyən, onu adlandıran vahidlərdən

ibarətdir (1, s.32). Emotiv semantikali sözlərdən bəhs edərkən V. Şaxovskiy onları ifadə imkanları baxımından affektiv sözlər vasitəsilə danışanın emosional vəziyyətini çatdıran emotiv mənə və danışanın müəyyən obyektə emosional münasibətinin ifadə olduğu emotiv konnotasiya olmaqla statuslara ayıraraq qruplaşdırır (2, s.20-24). Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, ikinci halda konnotasiya sözün məcazi mənası ilə bağlı olmaqla yanaşı, köməkçi vahidlərin (köməkçi nitq hissələri, şəkilçilər və s.) üzərində də cəmləşə bilər. Leksik vahidlərin semantikasındakı emotivliyin ifadəsi iki planda təzahür edə bilər: dərin qatda “gizlənmiş”, virtual emosemlərin aşkarlanması və sözün özündə emosem olmadığı halda kontekstdən çıxış edərək onun semantikasına situativ emotiv mənanın əlavə olunması (3, s.168). Emosiyanı adlandıran sözlər potensial olaraq emotivliyə malikdir. A. Novikov bu tipli sözləri bütöv mətnə və söyləmə çərçivəsində emotivliyin ifadəsində “açar element”lər, “dayaq nöqtələri” adlandırır. (4, s.147).

Emosional konsepti ifadə edən leksemlərə A. Vejbitskaya emosional situasiya ilə bağlı qısa təsvirə çatdırılma üsulu kimi yanaşır (5, s.337). Emotivliyin leksik üsulla ifadə imkanlarından biri frazeologizmlərlə bağlıdır. Emotiv çalara malik frazeologizmlər nəinki obrazlılığın güclənməsinə, həm də lazımi üslubi tonallığın yaradılmasına xidmət edir. Frazeologizmlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərinin təhlili onların insanın hiss və həyəcanını, düşüncə tərzini çatdırması, mədəniyyəti əks etdirməsi, emotiv konseptin formalaşması ilə əlaqəsi kimi məsələlərin araşdırılması emotiv komponentin frazeologizmin işləkliyində, eləcə də ümumilikdə nitq prosesində çəkisini müəyyənləşdirməyə xidmət edə bilər. frazeoloji vahidin praqmatik və koqnitiv istiqaməti onun daxili semantikasındakı əks olduğundan “məhz semantika birləşmənin leksik tərkibini və qrammatik strukturunu möhkəmləndirərək bir arada tutur” (6, s.26). Geniş anlamda götürüldükdə, semantika – “dil ifadələri ilə ətraf aləm, reallıq və ya təxəyyül arasındakı münasibətlərin təhlili, eləcə də belə münasibətlərin məcmusudur” (6, s.41).

Emotivliyin semantik sahəsinin təsnifi vəziyyət ifadə edən emotivlər, hiss-həyəcan ifadə edən emotivlər və münasibət ifadə edən emotivləri fərqləndirmək imkanı verir. Hər bir emotiv məzmunlu leksem daxili məzmununda emotiv semantika və onu digər qruplardan fərqləndirən “emosional vəziyyət”, “emosional münasibət” və ya “emosional həyəcan, hal” elementini əks etdirir.

Frazeologizmlərin funksional-kommunikativ və ya kommunikativ-praqmatik yanaşma tətbiq olunmaqla araşdırılması bu söz

qrupunun semantik imkanlarının hərtərəfli tədqiqi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə yanaşma funksional şəraitdə semantikanın səciyyəvi xüsusiyyətləri, insanın emosional tərəfinin frazeoloji vahidlərdə əksi, dildənkənar konsept kimi emosiyaların leksik vahidlərdə ifadə imkanları, emotivliyin milli mədəni səciyyəsi ilə bağlı məqamların müəyyən olunması üçün də zəmin yaradır. Dildə emotivliyin tədqiqi affektiv mədəniyyətin, leksik vahidlərin emosional mənasının üslubi imkanlarının öyrənilməsi, bu dəyərlərin həm milli-mədəni aspektdə, həm də mədəniyyətlərarası kontekstdə araşdırılması üçün zəmin yaradır. Son dövrlərdə emotivliyin semantik-koqnitiv aspektdən araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmaqdadır (7).

Emotiv makrokomponent frazeoloji vahidlərin semantikasının aparıcı elementini təşkil edir. Bu element frazeoloji vahidin daxili formasını əks etdirən motivasiya komponenti ilə sıx əlaqədə olur – məhz daxili forma frazeologizmin emotiv səciyyəsinə müəyyən edir. Bu isə frazeologizmin üslubi işləklilik imkanlarını təyin edən amillərdəndir. Daxili formaya aid olan elementlər vahid məzmun ətrafında birləşir, emotiv makrokomponent frazeologizmdə toplanan “xüsusi məna tutumunun kuliminasiyası”dır (8, s.43).

Frazeoloji vahidlərdə emotivliyin təhlilinin funksional-kommunikativ yanaşma əsasında aparılması insan təfəkküründə mövcud olan çox mürəkkəb bir koqnitiv vəhdətin – frazeologizmdəki emotiv makrokomponentin tədqiqi, hissi çalarların müəyyən olunması, insanın obyektiv aləmə subyektiv münasibəti şəklində təzahür edən emotivliyin dildə reallaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün şərait yaradır. Emotivliyin ifadə ovunmasında koqnitiv-praqmatik göstəricilər milli təfəkkürdəki dünyanıdərək, mədəni baxışlar və milli-psixoloji baxışlardan asılı olaraq fərqləndiyindən müxtəlif dillərdə frazeologizmlərin emotiv ifadə imkanlarının araşdırılması maraqlı faktların aşkarlanması ilə nəticələnir. Ümumbəşəri səviyyədə ümumi olan emosiyalar milli təfəkkür və ənənələrdən asılı olaraq fərqli, hətta ambivalent formaların meydana çıxması şəklində təzahür edir. Frazeologizmin daxili mənasında mövcud olan obrazlılıq – daxili formanın komponentləri uyğun emotiv çaların təzahür etməsi ilə nəticələnir. Frazeoloji vahidlərin məna tutumunda obrazlılığın xüsusi çəkisi olduğundan müəyyən dəyərləndirmə və ya münasibət məzmunu daşıyır ki, bu da emotivliyin yaranasında təməl element kimi qiymətləndirilə bilər.

Frazeoloji vahidlər vasitəsilə çox mürəkkəb hiss və münasibətlər qamması çatdırılır. Adətən emosiyanın konseptual məzmun daşımaması,

yalnız hisslərlə bağlılığı ilə bağlı fikirlər söylənilsə də, C. Lakoff qeyd edirdi ki, “Hisslər müxtəlif məxsusi nəticələr çıxarmaq üçün əsas verən çox mürəkkəb konseptual struktura malikdir” (9, s.491). Müəllifin fikrincə, emosiya sadəcə amorf hisslər demək deyil, dəqiqliklə işlənmiş, inkişaf etmiş koqnitiv struktura malikdir. C. Lakoffun gəldiyi maraqlı nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, emosional konseptlər yaşananları təcəssüm etdirdiyindən “konseptin real məzmunu bədənin fiziki təcrübəsi ilə birbaşa bağlıdır” (9, s.258). Məhz bu şəkildə yanaşma emosiyaların, eləcə də dildə emotivliyin öyrənilməsində antroposentrik aspektin tətbiqinin mühümlüyünü göstərən amillərdəndir. Obrazlılığın yüksək olduğu frazeologizmlərin tədqiqində insan təfəkkürü və təxəyyülünün diqqət mərkəzində saxlanması frazeoloji vahidin daxili formasında nəzərdə tutulan emosional çalar və münasibətlərin aşkarlanmasına şərait yaradır. Deməli, emosiyalar dildə dünyagörüşü, milli-mədəni baxışlar nəzərə alınmaqla xüsusi konseptlərin formalaşmasında həlledici rola malik amil kimi çıxış edir. frazeoloji vahidlərin semantikasi praqmatik statusuna uyğun olduğundan emotiv komponent frazeoloji vahidlərin praqmatik istiqamətdən formalaşmasında birbaşa əhəmiyyət daşıyır.

Frazeoloji vahidlər dildə emosional konseptual baxışın aktuallaşma qanunauyğunluqlarını təhlil etmək üçün dəyərli mənbədir. İnsanın gündəlik həyat təcrübəsi, ətraf aləmi dərkilə bağlı baxışlar obrazlı şəkildə həm insan, həm də əşya və heyvanlara köçürülərək dildə məhz frazeoloji vahidlərdə ifadəsini tapır ki, entonim komponentli frazeologizmlər də məhz bu tipli leksik vahidlərdəndir. Ümumilikdə müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlər fərqli məzmun və formada təzahür etdiyi kimi, frazeologizmlərin emotiv komponenti də maraqlı məzmun çalarının meydana çıxmasına səbəb olur. Müxtəlif dillərə məxsus frazeologizmlər semantik baxımdan denotativ, dəyərləndirici, motivasiyaedici, emotiv, üslubi makrokomponentlərinin xüsusiyyətləri baxımdan təsvir olunur. Frazeologizmin daxili forması ilə bağlı olan emotivlik bu komponentlərin hər biri ilə əlaqəli şəkildə təzahür edir və frazeologizmin semantikasının ən mühüm layını emotivlik təşkil edir. Müxtəlif dillərə məxsus frazeologizmlərin emotiv komponentini müqayisə etdikdə semantikadakı bu müxtəliflik mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, “frazeoloji obrazlar vasitəsilə dünyanın dərkilə tam milli səciyyə daşıyır və dil sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər” (10, s.50). Emotivlik ifadə edən frazeologizmləri semantik baxımdan müxtəlif qruplara ayırmaqla təsnif etmək mümkündür:

1. Münasibətlə bağlı hiss bildirənlər: qanını qaraltmaq, damarına basmaq...

2. Vəziyyətlə bağlı hiss bildirənlər: göyün yeddinci qatında olmaq...
3. Xüsusi emosional vəziyyəti ifadə edənlər: Aman Allah!

Amerika psixoloqu U. Ceyms emosiyaları insanın təbii tələbatı ilə şərtlənən aşağı və təfəkkürün mürəkkəb prosesləri ilə bağlı olan yüksək olmaqla iki qrupa ayırır. Təəccüb, maraq, heyrət, qorxu, qəzəb kimi hissələri standart emosiya adlandıran psixoloqun fikrincə, emosiyalar “kəbud formalar” (güclü fiziki həyəcan zamanı), “incə hissələr” və “təsadüfi hissələr” (sınır sisteminin mürəkkəbliyindən doğan hissər) (11, s.142) olmaqla da qruplaşdırıla bilər.

Fransız psixoloq T. Ribo emosional vəziyyətin beş tipini fərqləndirir: xoş, xoş olmayan, qorxu hissi, həyəcan və hər bir tipin variantlılığı və müxtəlifcəhətli olmasından qaynaqlanan qarışıq tip (11, s.145).

İnsanın psixi durumunun dil vasitələri ilə ifadəsi məsələsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir və xüsusi maraq doğurur. İnsan hissələri dildə reallaşmaqla hər hansı linqvomədəni mühitin emosional dünyagörüşünü əks etdirir. Bununla da “emosiyaların öyrənilməsinin həm obyekt, həm aləti kimi çıxış edir” (12, s.4).

Hissələrin dildə ifadəsi ilə bağlı başlıca nəzəri baxış ondan ibarətdir ki, şüura təsir edən emosiya sözün semantikasında və dilin digər vahidlərində mütləq əks olunmalıdır. “Dildə emosiyanın varlığını inkar etmək – tamamilə aydın fakta qarşı çıxmaq deməkdir” (13, s.40). Hər bir dil bu hissələrin ifadəsi üçün əsasında milli obraz və təsəvvürlərin dayandığı dil vasitələrindən istifadə edir.

Emosiyalarla bağlı müasir dilçilik ədəbiyyatında affektiv və koqnitiv istiqamətlər fərqləndirilir. Belə ki, emosiyalar təfəkkürlə, insanın rəsonal davranışı ilə də bağlıdır. (14, s.138).

Hissi durumu ifadə edən dil vasitələrində emosiyalar özü yox, onlar barədə fikir əks olunduğundan burda koqnitiv aspektin rolu da qeyd olunmalıdır. Emotivlik frazeoloji vahidlərin məna tutumunda xüsusi element kimi xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti çəkir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бабенко Л.Г. Русская эмотивная лексика как функциональная система: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. Свердловск, 1990
2. Шаховский В.И. Типы языковых значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. 1994. № 1. С. 20—26.

3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987
4. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. М., 1983.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996.
6. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь. М.: Аквариум, 1995.
7. Шаховский В.И. Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен. // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. Ответственный редактор В.Н.Телия. М., 2004.
8. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении. // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М. 1990. с. 32-46.1990
9. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении / перевод с англ. И.Б.Шатуновского. -М.: Языки славянской культуры, 2004. 792 с. (Язык. Семиотика. Культура)
10. Тиктинская Е. О. Национальное и типологически сходное в языковой образности (на материале глагольных фразеологизмов немецкого и английского языков): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» .– М., 1993
11. Витт, Н. В. Об эмоциях и их выражении : (к проблеме выражения эмоций в речи) // Вопросы психологии. – 1964. – № 3. – С. 140-153. 1964
12. Шаховский В. И. Лингвистика эмоций / В. И. Шаховский // Филологические науки. – 2007. – № 5. – С. 7-13. Шаховский 2007
13. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов // Труды Института русского языка АН СССР. – М.; Л., 1950. – Т. 2. Виноградов 1950
14. Вольф Е. М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний / Е. М. Вольф // Функциональная семантика : оценка, экс-прессивность, модальность : [сб.] / РАН, Ин-т языкознания; ред. Н. Д. Арутюнова, И. И. Чельшева. – М., 1996. – С. 137-168. Вольф 1996

Ильхама Садыхлы

**Эмотивная характеристика фразеологизмов с энтонимным
компонентом
РЕЗЮМЕ**

Проблема репрезентации эмоций в тексте уже долгое время привлекает внимание лингвистов. Актуальность данной работы обусловлена растущим интересом к рассмотрению эмотивности как текстовой категории современной лингвистики, направленной на изучение специфики представления эмоциональных состояний и отношений в тексте. Изучение данного аспекта помогает студентам, изучающим иностранный язык лучше понимать иноязычные высказывания, улавливать оттенки и характер высказывания. Объектом исследования в данной статье является эмотивность производных фразеологических единиц.

Ilhama Sadyhly

**Emotional Characteristics of Phraseologisms with an Entonent
Component
SUMMARY**

The problem of the representation of emotions in the text has attracted the attention of linguists for a long time. The relevance of this work is due to the growing interest in the consideration of emotiveness as a text category of modern linguistics aimed at studying the specifics of the representation of emotional states and relationships in the text. Studying this aspect helps students learning a foreign language better understand foreign language statements, catch the shades and character of the utterance. The object of research in this article is the emotiveness of derivatives of phraseological units.